

ҚАРАҚАЛПАҚСТАНДАҒЫ ТҮРКІЙ ТИЛЛЕРДІҢ ӨЗ АРА ТӘСИРИ МӘСЕЛЕСІНИҢ ҮЙРЕНИЛІҮІ

А.Т.Куртчаев – ассистент оқытушы

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлік университеті

Таянч сұзлар: түркий тил, қарақалпақ тили, диалект, лексика, фонетика, социолінгвистика, туркмон тили, ўзбек тили, қозок тили.

Ключевые слова: тюркский язык, каракалпакский язык, диалект, лексика, фонетика, социолінгвистика, туркменский язык, узбекский язык, казахский язык.

Key words: Turkish language, Karakalpak language, dialect, lexicology, phonetics, sociolinguistics, Turkmen language, Uzbek language, Kazah language.

Көп әсирлер дауамында өзбек, қарақалпақ, қазақ, түркмен халықлары географиялық жақтан өз ара арасып жасап киятыр. Бул процесс бүгинги күнде де дауам етип атыр. Бул миллетлер атамасы менен өз алдына республикалар дүзилген. Миллий ғәрәзсиз республикалар халықларының курамы тек бир миллеттен ибарат болып қалмастан, бир неше миллет ўәкиллери менен ибарат. Соның ишинде, Өзбекстан Республикасы курамындағы суверенли Қарақалпақстан Республикасында түркий тиллес халықлардан қарақалпақ, қазақ, өзбек, түркмен миллети ўәкиллери басқаларына қарағанда көпшиликти курайды. Қоңсылас жасаған бул халықлардың сөйлеу тили элементлери өз ара тәсир нәтижесинде бир-бирине өтип отырады. Тил билиминде тиллердің бундай өз-ара тәсири мәселеси түрлише бағдарда үйренілген.

Қарақалпақстандағы жасаушы түркий халықлар сөйлеу тилинің бир-бирине тәсири мәселеси социолінгвистикада үйрениледи. Бул мәселе лингвистикада Стефан Вурм, Карл Менгес, С.Е.Малов, Е.Д.Поливанов, Н.А.Баскаков, сондай-ақ жергиликли алымлардан Д.С.Насыров, О.Доспанов, О.Бекбауловлар тәрепинен изертленеди. Бул илимпазлардың мийнетлеринде көбинесе, қарақалпақ сөйлеу тилинің диалектлик өзгешеликлери аныкланады.

Академик А.Дәулетов Қарақалпақстанда жасаушы түркий тиллес халықлар сөйлеуіндеги уқсаслардың жүзеге келиуінде төмендеги үш факторды көрсетеди: «қарақалпақ, өзбек, қазақ, түркмен тиллеринің генетикалық жақтан шығыу тегинің бир негиз тилге барып тирелуі, ареаллық жақтан бул халықлардың көп заманлардан берли географиялық жайласуы бойынша қоңсылас жасауы, типологиялық жақтан бул тиллердің хәммесине ортақ универсаль сыпатқа ийе болған тиллик кубылыстардың көптеп ушырасуы олардың уқсаслығын тәмиинлеп, жақынлығын хәм тууысканлығын тастыйықлап отырады». Ал түркий тиллес халықлардың сөйлеу тилиндеги кейинги дәуирде жүзеге келген өзгешеликлердің түп-тамыры ҳаққында проф. Н.А.Баскаков төмендегише пикир билдиреди: «кәуим хәм кәуимлер арасындағы бирлеслик хәм ыдыраушылық кубылыслары түркий тиллердің рауажланыуының тийкаргы өзгешеликлеринің бири есапланады».

Қарақалпақстандағы түркий тиллердің сөйлесу лексикасының қәлиплесуі, өзгешеликлерин изертлеулер төмендеги көрсетилген факторларға дыққат аударады:

- хәр бир миллетің халық болып қәлиплесуі тарийхына;
- географиялық жақтан қоңсылас жасаған халықлар тарийхына, мәдениаты, әдебиятына;
- уакты бойынша бир неше дәуірлерден берли бундай географиялық шараятта қоңсы жасап атырғанлығына;
- жәмийеттеги атқаратуғын хызметине қарай миллет тилинің қолланыу дәрежесине ;
- жасап атырған жәмийеттеги миллет тилинің тил бийлигине ийе болуы хәм т.б.

Түркий тиллердің өз ара байланысы хәм тәсири мәселелерин үйрениуде тюркологлар хәр қыйлы методларды қолланыуды усыныс етеди. Мысалы, татар

тили изертлеуши И.А.Богородицкий лингвистикалық география методын, Е.Д.Поливанов лексикалық курамды тарийхый-генетикалық жақтан үйрениуді, В.В.Решетов халықлардың генетикалық жақтан қәлиплесуін үйрениуді макул деп есаплайды.

Қарақалпақстандағы түркий тиллердің өз ара тәсирин изертлеушилер өзбек, қарақалпақ, қазақ, түркмен тиллеринин бир-биринен сөз хәм сөз формаларын өзлестиреуін ең тийкаргы тиллик кубылыслар сыпатында көрсетеди.

Қарақалпақстандағы түркий тиллердің тәсири жергиликли илимпазлардан А.Дәулетов, Д.Насыров, О.Доспанов, А.Бекбергенов, Қ.Пахратдинов, өзбек илимпазларынан Э.Ю.Урозов, А.Мадамино, А.Ишаев, түркмен илимпазарынан С.Аразкулиев, А.Шыхиев, қазақ илимпазларынан Б.Бекетовлардың изертлеулеринде арнаулы үйрениледи. А.Дәулетов «Түркий тиллердің өз-ара тәсири менен бир-бирин байытуының дереклери» макаласында тиллердің өз ара тәсири дегенде, көбинесе, сол тиллердің сәйкес жергиликли орындарындағы көринислерин (говорларын) нәзерде тутады. Илимпаздың пикиринше, буның «себеби тиллердің бундай өз ара тәсирине байланыс болған өзгерислер әдебий тил менен оның жергиликли орындарындағы көринислеринде (говорларда) бирдей емес. Тиллердің тәсири белгилі бир сорамада өзіншелик өзгешеликлери менен, яғнай қайсы тиллердің ўәкиллери аралас жасауы менен тиккелей байланыс болады». Буның мысалы сыпатында Республикамыздың арқа хәм кубла районларындағы тиллик өзгешеликлерді көрсетеди.

Сондай-ақ, мақалада өзлестирілген сөзлерде тиллердің өз ара тәсири нәтижесинде жүзеге келген тил кубылысы сыпатында көрсетиледи. Бул процесстің ғәрәзсизликтен кейин жүз беріуі де автор тәрепинен жетерли дәлилдер тийкарында тастыйықлап бериледи. Мысалы, өзбек тилинен қарақалпақ тилине сөзлердің өзлестирілуін еки усулға бөлип қарайды. Бириншиси, атамаларды миллий тилге аударуындағы өзбек тилинің тәсири (медсестра-хәмшияра, аллея-қыябан хәм т.б), екіншиси өзбек тилинен қарақалпақ тилине тиккелей жаңа сөзлердің ауысуы деп бөлип қарайды.

А.Бекбергенов хәм Қ.Пахратдиновлардың пикиринше, тиллердің бир-биринен тәсири социаллық факторларға, хәр тилдің структуралық-типологиялық өзгешеликлерине, сөйлеушилердің санына, тилдің хызмет етуғын территориясына байланыс болып келеди. Социолінгвистикалық изертлеулерге анализ ете отырып, А.Бекбергенов хәм Қ.Пахратдинов тиллердің бир-бирине тәсириндеги еки процессти көрсетеди: «1. Дифференциация процесі, яғнай бир тилдің бир неше айырым тиллерге бөлинуі. 2. Интеграция процесі, яғнай тиллердің қосылуы, биригуі». Бул процесслер түркий тиллер тарийхына тийисли болып, хәзирги уакытта өнімлі емес деп есаплайды. Ал тиллердің өз ара тәсири-бул бир тилдің екінши тиден сөз хәм сөз формаларын өзлестиреуі деп қарайды. Бул мақаладағы келтирилген социолінгвистикалық мағлыұматларға қарағанда, Қарақалпақстандағы қарақалпақ тилине өзбек тилинің тәсир әдеуір дәрежеде күшли болып, ал усы аймақта жасаушы түркмен хәм қазақ тиллеринин қарақалпақ тилине тәсири жоқ. Керисинше, түркмен тилине (Төрткүлдеги түркменлер тилине қарақалпақ ти-

линии тәсири аз, ал Хожели, Шоманай районлардағы түркменлер тилине каракалпак тилиниң тәсири күшли) хәм казак тилине (Мойнак, Тахтакөпир, Қоңырат районларында) каракалпак тилиниң тәсири күшлирек болған. Мақалада тиллердиң өз ара тәсири географиялық жайласыуына қарай үйренілген.

А.Мадаминов Қарақалпақстан Республикасының Хожели хәм Қоңырат районларында жасаушы өзбек хәм каракалпаклардың сөйлеу тилиндегі өз ара тәсир мәселесин үйренген. Бул бағдардағы изертлеулер, яғный Қарақалпақстанда жасаушы өзбеклердиң сөйлеу тилине каракалпак тилиниң тәсири мәселесин Э.Ўрозов хәм А.Ишаевлар монографиялық бағдарда үйренген. Оларда Қарақалпақстанның аймағында жасаушы өзбеклердиң сөйлеу тилиндегі қубылыстар районлар кесиминде (Беруний, Маңғыт, Елликқала, Төрткүл) анализленеди.

Ал, Хожели, Шоманай, Төрткүл, Беруний, Елликқала районларында, Маңғыт қаласында жасаушы түркменлердиң сөйлеу тилине олар менен сыйлас жасаған каракалпак, өзбек, казак тилиниң тәсири күшли болады. Бул мәселе лингвистикада

С.Аразкулиев (түркменстанлы) хәм А.Шыхыевлер (каракалпакстанлы) тәрепинен арнаулы үйренілген. Олардың изертлеулеринде анықлауынша, Қарақалпақстанда жасаушы түркменлердиң сөйлеу тили де түркмен әдебий тилине салыстырғанда фонетикалық, лексикалық, морфологиялық өзгешеликлер ушырасады.

Қарақалпақстанда жасаушы қазақлардың сөйлеу тили изертлеуши илимпаз Б.Бекетовтың көрсетиуінше, қазақлардың тилиндегі ушырасатуғын жергиликли өзгешеликлерди де тиккелей каракалпак тилиниң тәсиринен деп қарауға болады.

Қарақалпақстанда жасаушы түркий тиллес халықлар тилиниң тәсири мәселесин изертлеуге арналған мийнетлерди анализлей отырып, бул аймақтағы түркий тиллерге каракалпак тилиниң тәсири белгили дәрежеде күшли деген жуўмақ шығаруға болады. Бул изертлеулерде еле де алдағы ўақытта үйренилиўи тийис мәселелер бар екенлигин көремиз. Булар усы аймақтағы түркий тиллердиң диалектологиялық сөзлигин ислеп шығыў, түркмен тилине каракалпак тилиниң тәсири мәселесин районлар кесиминде тереңирек үйрениў хәм т.б. теориялық хәм әмелий әхмийетке ийе.

Әдебиятлар

1. Дәўлетов А. Түркий тиллердиң өз ара тәсири менен бир-бирин байытыуының дереклери. // Түркий тиллердиң өз ара байланысы мәселелери. –Нөкис: 1998.
2. Баскаков Н.А. Тюркские языки. –М.: 1960.
3. Бекбергенов А. Пахратдинов Қ. Каракалпак тилине Каракалпақстандағы баска түркий тиллериниң тәсири. //Түркий тиллердиң өз ара байланысы мәселелери. Илимий мақалалар топламы. –Нөкис: 1998.
4. Бекбергенов А. Пахратдинов Қ. Каракалпак тилине Каракалпақстандағы баска түркий тиллердиң тәсири. //Түркий тиллердиң өз ара байланысы мәселелери. Илимий мақалалар жыйнағы. (Ред: А.Дәўлетов). –Нөкис: 1998.
5. Бекетов Б. Каракалпак қазақтарының тілі. –Алматы: Көрсетілген 1992.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақалада муаллиф Қарақалпақстанда яшайдиган түркий халқлар (қарақалпак, ўзбек, түркмен, қозоқ) тиллериниң ўзара таъсири нәтижесинде уларда лексик, фонетик, морфологик ўзгаришларниң содир бўлиши масалалари ёритилган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается изучению лексических, фонетических, морфологических изменений в результате взаимовлияния языков тюркских народов, живущих в Каракалпастане говорящих на каракалпакском, узбекском, туркменском и казахском языках.

SUMMARY

The article deals with the study of lexical, phonetic, morphological changes in the result of intra-influence of languages of the Turkic people living in Karakalpakstan and speaking in Karakalpak, Uzbek, Turkmenian and Kazakh.

РЕФОРМИРОВАНИЕ УЧЕБНЫХ ПРОГРАММ И ВОПРОСЫ ТЕОРИИ И ПРАКТИКИ ПЕРЕВОДА

Р.К.Рзаева – старший преподаватель

Н.Ешимбетова - студентка

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: ислох қилиш, ўқув дастури, алоқа воситаси, ўқитиш методлари, халқаро стандартлар, ўқитишнинг инновацион усуллари, нутқ фаолияти турлари, медиа-технология, таржиманинг назарий ва амалий масалалари, бадий таржима.

Ключевые слова: реформирование, учебная программа, средство общения, методы обучения, международные стандарты, инновационные методы обучения, виды речевой деятельности, медиа-технология, теория и практика перевода, художественный перевод.

Key words: reformation, curriculum, means of communication, methods of teaching, international standards, innovational methods of teaching, types of language activities, media-technologies, theory and practice of translation, literary-artistic translation.

Преподавание иностранных языков в Узбекистане за годы независимости переживает, как и все остальные сферы социальной жизни, сложный период коренной перестройки, переоценки ценностей, пересмотра целей, задач, методов и материалов обучения. Сегодня для нашей страны занимающей достойное место в мировом сообществе, знание иностранных языков, и в особенности английского, стало неотъемлемой частью культуры каждого современного человека. Перед людьми – специалистами в разных сферах науки, экономики, культуры, бизнеса, техники и других областях деятельности, встала задача: изучить иностранный язык в качестве орудия производства. Обучение иностранному языку как средству общения на уровне высшей школы требует фундаментальной и разносторонней подготовки по языку и поиска новых эффективных методов и приёмов обучения.

Постановление Первого Президента Республики Узбекистан ПП-1875 от 10 декабря 2012 года «О мерах по дальнейшему совершенствованию системы изучения иностранных языков» ставит перед преподавателями иностранных языков важные задачи. В нём, наряду с достижениями отмечается, что «образовательные стандарты, учебные программы и учебники не в полной мере соответствуют современным требованиям, особенно в части использования передовых информационных и медиа-технологий» [2; 1].

Изменились мотивы изучения иностранного языка, идёт реформирование в учебных программах по иностранному языку и в связи с этим началась подготовка кадров нового типа.

В Постановлении Президента Республики Узбекистан ПП-2909 от 20 апреля 2017 года «О мерах по дальнейшему развитию системы высшего образования» говорится о «создании и широком внедрении в